

ДЭРЫВАТЫ СПРАДВЕЧНЫХ КАРАНЁЎ ЯК КРЫНІЦА ПАПАЎНЕННЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКІ (на прыкладзе дзеясловаў)

А. А. Барковіч, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

З улікам адкрытасці лексічнай сістэмы сучаснай беларускай мовы актуальнасць пытання аб яе патэнцыяле ў аспекце ўласных сродкаў словаўтварэння з'яўляецца дастаткова надзённым. Сусветная тэндэнцыя інтэрнацыяналізацыі культуры закранае слоўнікавы склад любой мовы: не выключэнне і беларуская.

Працэс пранікнення ў беларускую мову запазычанняў стаў не проста фактарам яе функцыяніравання, але і вельмі істотнай крыніцай словаўтваральных сродкаў. Наколькі актыўнай застанецца аўтэнтычная дэрывацыя беларускай мовы з цягам часу можна будзе даведацца дакладна. Але на сённяшні дзень можна канстатаваць канкурэнтаздольнасць беларускага словаўтварэння у такім важным напрамку, як выкарыстанне спрадвечных каранёў.

У гэтым кантэксце ўтварэнне дзеясловаў у беларускай мове, з нашага пункту гледжання, па прычыне асаблівасцей намінацыі будзе своеасаблівым паказчыкам. Адрозненне характару дзеяслоўнай (нерэфэрэнтнай) і назоўнікавай (рэферэнтнай) намінацыі абумоўлівае рэалізацыю намінацыйнай функцыі дзеясловамі інакш, чым назоўнікамі. Назоўнікі-наватворы з'яўляюцца ў мове пераважна як найменні новых з'яў і прадметаў, радзей – як найменні адцягненых працэсаў (гл. мноства запазычаных назоўнікаў на *-цыя*) і характарыстык. Адрозненне характару намінацыі дзеяслоўнымі адзінкамі ад назоўнікавых – у прыродзе называемых з'яў. Працэс як адносіны, а не сутнасць не ўсведамляецца (адпаведна і рэдка намінуецца) сам па сабе, незалежна ад аб'ектаў, якія ў гэтыя адносіны ўступаюць. З гэтай прычыны многія беларускія дзеяслоўныя наватворы – уласна беларускія ці агульныя з рускай мовай.

Новыя прадметы з'яўляюцца ў нашым жыцці пастаянна, новыя працэсы ці станы вылучаюцца (і намінуюцца) радзей. Доказам гэтаму, у прыватнасці, з'яўляецца тое, што сярод наватвораў, вылучаных В. І. Уласевіч, дзеясловаў лічаныя адзінкі [3, с. 119 – 147]. Акрамя таго, многія працэсы могуць абазначацца словазлучэннямі (*правесці дэфібрацыю* і пад.), і такія аналітычныя найменні ўжываюцца ўсё часцей. Таму дзеясловаў сярод новых слоў значна менш, чым назоўнікаў і нават – чым прыметнікаў.

Разгледзім спачатку словы, якія зафіксаваны толькі ў беларускай мове. У спецыялізаваных тэкстах як найменні-прафесіяналізмы або тэрміны ўжываюцца *зенкаваць, каткаваць, кіславаць, мацэраваць* і іншыя, прычым часцей гэта іменна прафесіяналізмы, як, напрыклад, *кіславаць* 'рашчыняць спецыяльны від цеста – кіслы'.

Поруч са спецыяльнымі абазначэннямі ствараюцца гутарковыя або нават прастамоўныя, як, напрыклад, *абдрыпаць*.

Дзеяслоў *абдрынаць* 'абарваць, сапсаваць' ужываецца досыць актыўна, часцей у форме дзеепрыметніка залежнага стану з семантыкай атрыбута, у той час як у слоўніках літаратурнай мовы аніякае блізкае значэнне не фіксуецца, ёсць толькі *дрынаць* 'ісці, ступаючы часта і дробна' (разм.). Блізкі да *абдрынаць* дзеяслоў *абдрапаць* 'зрабіць драпіну, многа драпін' не мае пагардлівага адцення, як *абдрынаць, абдрыпаны*. Гл. кантэксты:

Войцік напалохаўся і не ведаў, як апраўдацца, а Трушкевіч тым часам ужо схопіўся за сваю абдрыпаную кабуру, мабыць, каб выканаць прысуд (Васіль Быкаў. У тумане);

Вушы звісаюць абдрыпана, а маленькія вочкі глядзяць на ўсё сумна – да безнадзейнасці (Я. Брыль. Дакор).

Сярод новых дзеяслоўных дэрыватаў сустракаюцца і альтэрнатыўныя адносна ўжо зафіксаваных утварэнні ад тых жа каранёў. Яны не з'яўляюцца рэгулярнымі членамі дзеяслоўных словаўтваральных ланцужкоў, а ўтвораны па альтэрнатыўных словаўтваральных мадэлях. Да такіх дзеясловаў можна аднесці *плеткаваць* (пар. *пляткарыць*) і *каверзіць* (пар. *каверза, каверзнічаць*).

Дзеяслоўная лексіка папаўняецца і складаннямі, напрыклад *самасупакойваць*:

Чалавек схільны самасупакойваць сябе (Л. Івашкіна. Чым мы жывем // Літаратура і мастацтва. № 23 (4209), 06. 06. 2003).

Значэнне вытворнага слова выводзіцца тым ці іншым спосабам са значэння ўтваральнага слова (ці словазлучэння, калі гаворка ідзе пра складанае слова). Стандартная працэдура словаўтваральнага аналізу ўключае чатыры кампаненты: часціна мовы ўтваральнага слова; адносіны вытворнасці; характар словаўтваральнага працэсу – мутацыя, мадыфікацыя, транспазіцыя; характар і тыпы дэрывацыйнай семантыкі.

У нашым выпадку – утварэнне вытворных дзеясловаў ад спрадвечных каранёў – адносіны вытворнасці – гэта мутацыя (у вузкім сэнсе слова). Гэты від адносін самы распаўсюджаны і самы лексічна разнастайны, а часам і непрадказальны. У межах мутацыйных (немадыфікацыйных) словаўтваральных тыпаў значэнне вытворнага слова можа быць звязана са значэннем утваральнага па-рознаму.

У прыватнасці, дзеясловы, утвораныя ад назоўнікаў і не зафіксаваныя ў тлумачальных слоўніках беларускай мовы, з цяжкасцю кансалідуюцца паводле словаўтваральных мадэлей. Адно з нешматлікіх выключэнняў – мадэль, якая абазначае дзейнасць з суфіксам *-ніча-* як, напрыклад, *заканадаўнічаць* (ёсць *заканадаўства, заканадаўчы*), *кلیкушнічаць* (ёсць *кلیкуша*, пар. рус. *кликушествовать*), *красамоўнічаць* (ёсць *красамоўны, красамоўства*):

Пасля таго, як наладзілі ў нумары стол, вечаровую прахалоду праз вокны ўпусцілі, па кілішку выпілі, красамоўнічаць пачалі (В. Куртаніч. Адрачэнне ад Анёла).

Утварэнні ад назоўнікаў вельмі разнастайныя. Дзеясловы з прэфіксам *а-* абазначаюць пераважна 'набыццё ці наданне абазначаемага дзеяслоўнай

асной стану, палажэння, выгляду': *абяспыльваць* (прэфіксы *абяс-*), *агламэздваць* 'рабіць гламаздаватым, гламаздой' (у слоўніках ёсць *гламазда* 'пра нязграбную рэч, няўключднага чалавека', *гламаздаваты* 'нязграбны, няўключны'; *агламэздваць* – выразнае экспрэсіўнае ўтварэнне), *адзяржавіць* (ёсць і *раздзяржавіць*).

Новы дзеяслоў *ведзьмаваць* абазначае дзейнасць, а *ліхаманіць* (у слоўніках даецца толькі *ліхаманка*) – стан. У адпаведнасці з семантыкай суфікса *-і-*, *мяліць* – пераходны дзеяслоў уздзеяння, а *гукафікаваць* – адзінае ўтварэнне ад свайго кораня шляхам далучэння запазычанага суфікса *-і-* *фікаваць*.

Учора другі дзень запар ліхаманілі сусветныя біржы, дзе назіраўся абвал на фондавых рынках (І. Шчучэнка. Фінансісты загаварылі аб набліжэнні фінансавага крызісу... // Звязда. № 13 (26126), 23. 01. 2008).

Не фіксуюцца ў ТСБМ і ТСБЛМ вельмі ўжывальныя дзеясловы *запаведаць* – *запаведваць* (ёсць толькі *запаведзь*, *запаведнік*, *запаведны*) і *спаталяць* – *спаталіць* (у корпусных крыніцах ёсць таксама *спаталенне/спатоленне*, *спатоля*).

Запаведаць – *запаведваць* актыўна ўжываліся ў старабеларускі перыяд, у новай беларускай мове больш ужывальныя сталі аддзеяслоўныя нульсуфіксальны і суфіксальны назоўнік, але ў корпусных крыніцах фіксуецца аднаўленне ўжывання і самога дзеяслова, якое ідзе ад біблейскіх кантэкстаў:

3. *А Ён сказаў ім у адказ: навошта і вы парушаеце запаведзь Божую дзеля звычаю вашага?* 4. *Бо Бог запаведаў, сказаўшы: шануй бацьку і маці...* (Біблія);

... *на тым месцы, дзе, як лічаць многія, раней стаяла сховішча, пабудаванае Адамам. Бог загадаў Абрагаму запаведаць усім народам здзяйсняць да яе паломніцтва* (І. Канапацкі. Татары ў Беларусі. Іх рэлігія).

Слоўнікамі для перадачы гэтага значэння прапануецца дзеяслоў *завяшчаць*.

Як і *запаведаць* – *запаведваць*, вельмі ўжывальны дзеяслоў *спаталяць* – *спаталіць* (на Беларускай палічцы [1] больш 70 кантэкстаў):

УРБЕНА. *Ён спаталіць тваю страць. Я прывяду табе прыгожага, маладога мужчыну. Ён будзе нават высакародным, калі пажадаеш.* (А. Курэйчык. П'емонцкі звер).

Сярод агульных з рускай мовай наватвораў большасць таксама ўтворана ад назоўнікаў: *зарыфляць* (у слоўніках ёсць *рыфлі*, *рыфлены*, *рыфленне*), *заішылець*, *зярніць*, *сенажыраваць* (ёсць *сянаж*), *этапаваць* (пар. рус. *этапировать*), а таксама гутарковыя *прысабачваць* – *прысабачыць*, *шыкнуць* (ёсць *шык* 'нічога, пустата').

Напрыклад, адпаведнік бел. *саветызаваць*, прысутнічае ў корпусе тэкстаў рускай мовы:

Мы в то время даже свою центральную Россию еще не смогли «советизировать» (С. Куняев. «Братец кролик» в европейском и мировом зверинце // Наш современник. 2003) [2], але тлумачальныя слоўнікі не

фіксуюць гэты дзеяслоў, нягледзячы на тое, што дэрываты караня прадстаўлены вельмі актыўна, гл. у ТСБМ: *саветызацыя, саветызм, саветызатар, саветызавацца, саветызаванасць*.

Адмысловымі прыкладамі утварэння дзеясловаў ад непаўназначных часцін мовы з'яўляюцца лексемы *задлякаць* (< для) і *агакаць* (< ага). Такія словы адзінкавай фіксацыі яшчэ раз паказваюць, наколькі адносныя ў жывой стыхія мовы межы паміж патэнцыяльнымі дзеясловамі, дзеясловамі-аказіяналізмамі і ўжывальнымі наватворамі, пэўная частка якіх з цягам часу будзе расцэнена як папаўненне лексічнага складу беларускай мовы.

Прыведзеныя прыклады дазваляюць з упэўненасцю гаварыць аб актыўнасці працэсу папаўнення слоўніка сучаснай беларускай мовы з дапамогай выкарыстання ўласных лексічных сродкаў. І менавіта ўласныя словаўтваральныя сродкі гарантуюць стабільнасць і жыццяздольнасць мовы ў эпоху глабалізацыі.

1. Беларуская палічка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : www.knihi.com. – Час доступу : 10. 08. 2010.

2. Национальный корпус русского языка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : www.ruscorpora.ru. – Час доступу: 10. 08. 2010.

Уласевіч, В. І. Лексічныя працэсы ў беларускай мове 90-х гадоў ХХ ст. : дыс. ... канд. філал. навук / В. І. Уласевіч; 10.02.01; НАН Беларусі. – Мінск, 2002. – 167 с.